

Qardaş türk folklorundan örnəklər

**“EDİGEY” DASTANI – TATAR VARIANTI
 (“N.İSANBETİN QÜSURLU NƏŞRİ”)**

Əvvəli ötən sayımızda

**ИДЕГӘЙНЕҢ ЮЛДА КАРА ТИЕН АЛЫП БЕЛӘН СУГЫШЫП,
АКСАК ТИМЕР КЫЗЫ АКБЕЛӘКНЕ һӘМ КЫРЫК КОЛНЫ
КОТКАРГАНЫ**

**EDİGEYİN YOLDA QARA TIYİN ALPLA DÖYÜŞÜB AXSAQ
TEMURUN QIZI AKBİLƏYİ VƏ QIRX QULU AZAD ETMƏSİ**

Юнәлде Идегәй, юнәлде.
Шах Тимергә юл алды,
Тугыз ир базалмый калды,
Үткәннәргә сыенып,
Өзәнгә сырынып.
Сузылмалы шам кылыч -
Шам кылычын кулга алып,
Алдан төште Идегәй.
Идегәй үзе бер иде,
Жантимернең биш улы,
Алтынчысы Идегәй;
Аннан-моннан жыелып,
Бары булды унжиде,
Чокыр-чакыр юлларны
Басып китеп барадыр,
Аскар-аскар тауларны
Ашып китеп барадыр....
Очкан кош белән ярышып,
Идегәйнең йөрүе
Андый каты жыл икән
Жиле алмады унжиде:
Апың капкан тамагы
Жиде көнгә бер икән -
Түзә алмады унжиде.
Йөдәвләрен күргәндә,
Анда әйтте Идегәй:
– Әй унжиде, унжиде!

Yönəldi Edigey, yönəldi,
Şah Timura doğru yol aldı,
Doqquz ər cürət etmədi,
Ötüb-keçənlərə sığınıb,
Üzəngiyə sarılıb,
Uzanan Şam qılıncını¹
Şam qılıncını əlinə alıb,
Onə düşdü Edigey.
Edigey özü tək idi,
Cantimerin beş oğlu,
Altıncısı Edigey;
Ordan-burdan toplanıb,
Hamısı oldu on yeddi.
Çuxur dolu yolları
Basıb keçdilər,
Yüksək-yüksək dağları,
Aşaraq getdilər...
Uçan quşla yarışıb.
Edigeyin yeriməsi
Elə bil sərt yel imiş.
Yel almadı on yeddi;
Onun ağzına atdığı
Yeddi gündə bir imiş,
Dözə bilmədi on yedi,
Yorulduqlarını görüb,
O zaman dedi Edigey:
Ey on yeddi, on yeddi!

¹ Şam qılıncı – Şamdan gətirilmiş poladdan hazırlanan qılınc

Өчлөп салсаң, өч булмас,
 Кушлап салсаң, куш булмас,
 Бишкә бүлсән, бүленмәс;
 Яныгызга яндаш булмасам,
 Береңе берең иш булмас.
 Әй унжиде, унжиде,
 Унжидебез бер кеше,
 Мин кушылгач унсигез,
 Унсигезнең бер эше,
 Сусадым дип карыкма,
 Ачыктым дип камыкма,
 Юл озак дип ялыкма.
 Тамагың синең ачыкса,
 Тамак табып бирәем,
 Киемең синең ертылса,
 Киём табып бирәем,
 Атың үлсә түләем,
 Үзең үлсәң, ни дияем?
 Унжиде дус, син үлсәң,
 Женазанны чыгарып,
 Баялычтан уг ягып,
 Таза-арулап күмәем...
 Ярен әйтмә, борын әйт,
 Мин исәндә үлмәссең!
 Үлмәссең дә бөлмәссең,
 Авырлыклар күрмәссең,
 Арық атың таушалса,
 Жайдак алып ыртыек!
 Каклап калган елкы ите,
 Калжа кылып уртлаек;
 Сәрдә дигән салт үлән
 Аны тапсак утлаек.
 Өтгек дигән тамыр бар,

Үчләйиб бөlsән, үч olmaz,
 İkilәyib бөlsән, iki olmaz,
 Beşә бөlsән, bölünmәz;
 Yanınıza yandaş olmasam,
 Bir-birinә tay olmaz.
 Ey on yeddi, on yeddi,
 On yeddimiz bir adam,
 Mән qоşulanda on səkkiz,
 On səkkizin bir işi.
 Susadım deyә xırıldama
 Acdım deyә üzülmә,
 Yol uzun deyә üşәnmә.
 Sәnin qarnın ac olsa,
 Yemәk tapıb verәrәm,
 Sәnin geyimin yırtılsa,
 Paltar tapıb verәrәm,
 Atın ölsә, ödәyәrәm,
 Özün ölsән, nə deyim?
 On yeddi dost, sән ölsән,
 Cәnazәni çıxarıb,
 Bayalıçtan¹ od yandırıp,
 Tәmizlәyip gömәrәm...
 Sabah demә, indi de,
 Mән sağ ikән ölmәzsән!
 Ölmәsән дә, yıxılmazsan,
 Çәtinliklәр görmәzsән,
 Zәif atın qocalsa,
 Yәhәrsiz götürüb qaçarıq!
 Qurudulmuş ilxı әtini²,
 Tikәlәyib udarıq;
 Keçiyağ³ı adlanan şәfaverici otu,
 Onu tapsaq, otlayaq.
 Өtlük⁴ adlanan kök vardır,

¹ Bayalıç – yaxud “bayalış” ağcaqayın fәsilәsindән ağacdır. Yandırılarkән әtrafa xüsusi bir qoxu yayır. Odun özü дә islamaqәdәrki cәmiyyәtlәrdә, xüsusilә дә türklәр arasında önәmli yerә sahibdir. Tatarlarda, noqaylarda və başqa türk xalqlarında ağcaqayın ağacının budaqlarını yandırıp tüstüsü ilә cәnazә uyuyulan mәkanı tәmizlәyirlәр. Onlar ağcaqayın ağacının pis ruhları qovduğuna inanırlar.

² Qurudulmuş ilxı әti – qaxac edilmiş at әti

³ Keçiyağ³ı – orta әsrlәrdә qut xәstәliklәрinin (mәsәlән, podaqra) yaratdığı ağırı simptomları aradan qaldırmaq və mәdә-bağırsaқ xәstәliklәрinin müalicәsi üçün istifadə olunurdu.

⁴ Өtlük – elmi әdәbiyyatlarda mәрzә otu adlanır. Bu bitki tibbi praktikada mәрkәzi sinir sistemini sakitlәşdirici kimi, mәdәbağırsaқ fәaliyyәtini sitimullaşdıran vasitә kimi, iflic, asma, әsәb, xәstә-

Аны да тапсақ юшыек!
 Яңгыр тулган кызылгат
 Аны ширбәт кылып әчиек!...
 Унжиде дус, сөенче,
 Тора килеп киенче.
 Билеңе кыны буынчы,
 Бит-кулыңны юынчы.
 Мин бу кичә төш күрдем,
 Яхшылык төш ул булса,
 Яхшыдыкка юрачы!
 Яманлык төш ул булса,
 Ул унжиде кешеные
 Түгәрәкләп курачы!
 Мин бүгеп кич төшемдә
 Алтынлы ияр акбүз ат
 Ялыннан тотып менепмен;
 Ак шоңкар кош булыпмын,
 Күккә табан очыпмын;
 Күктә йөзген фирештә
 Аларга барып сөйләшеп,
 Аннан аша очыпмын;
 Түбәдә йөргән көңгыр каз
 Күк өстеннән алыпмын;
 Тур тавына куныпмын,
 Түш итенә туепмын,
 Ул ни булып, унжидем?
 Унжиде ир уйлады,
 Уланып уйпак тапмады,
 Юранып юрау тапмады.
 Унжиде ирнең эчендә,
 Бере-күнне күргән карт икән,
 Анда торып ул әйтте:
 – Әй Идегәй, Идегәй,
 Таяк тайга житкерер,
 Тай дүнәнгә житкерер,
 Дүнән атка житкерер,
 Ат морадка житкерер.
 Алтын ияр акбүз ат
 Төшендә тотып син менсәң,

Onu da tapsaq, yeyək!
 Yıǵılan yağış sularını,
 Onu da şərbət kimi içək!...
 On yeddi dost, müjdə,
 Qalxıb geyinsənə.
 Belinə kimi qurşansana,
 Əlini-üzünü yusana
 Mən bu gecə yuxu gördüm,
 Yaxşı yuxu o olsa,
 Yaxşılığa yozsana!
 Pis yuxu o olsa,
 O on yeddi adamı
 Qorusana!
 Mən bu gün gecə yuxumda
 Qızıl yəhər akboz atın
 Yüyənindən tutub minmişəm;
 Ağ sunqur quşu olmuşam,
 Göyə uçmuşam;
 Göydə uçan mələyə,
 Onlara gedib söyləşib,
 Onun yanından uçmuşam
 Təpədə gəzən qonur qazı
 Göy üzündən almışam;
 Tur daǵına qonmuşam,
 Döş ətinə doymuşam,
 Bu nədir, on yeddim?
 On yeddi ər düşündü,
 Düşünüb yoza bilmədi,
 Heç bir yozum tapmadı.
 On yeddi ərində
 Biri gün görmüş qoca idi,
 O zaman qalxıb belə dedi:
 Ey Edigey, Edigey,
 Dayaq taya¹ yetirir,
 Tay dүнәнə² yetirir,
 Dүнән ata yetirir,
 At murada yetirir.
 Qızıl yəhərli akboz atı
 Tutub yuxunda sən minsən,

liklərində, öyümə-qusma zamanı, rematizm və s. xəstəliklərdə tətbiq edilir. Mərzə həm də yaxşı bal verən bitkidir.

¹ Tay – dəvə balası

² Dүнән – dörd yalşı at

Ат-морадка житкенең!
Күккә табан син очсаң
Йорт алдына чыкканың!
Күктә йөзгән фирештә,
Аларга барып сөйләсен,
Ирәннәр култыклап йөргәнең!
Анна да ашып син очсаң,
Түбәдә йоргән коңгыр каз
Күк өстендә син алсаң,
Тур тавына син кунсаң,
Түш итенә син туйсаң –
Сине йорттап аерган,
Байтак куган Туктамыш
Туксан башлы урдасына
Тунамый ия булырсың,
Тажын тәхетен алырсың,
Айтулыдай аруны
Янә бер житеп кочарсың.
Идегәй ир әйтте дир:
– Әй унжиде, унжиде!
Атланаек, ятмаек!
Адәм житмәс кола чүл,
Колач салып атлаек!
Туп-туп баскан, туп баскан,
Тоягы жирне тумырган,
Тумырылып яткан юл булса,
Ул юл белән буйлаек,
Утлы-утлы, утлы учак,
Анда житсәк, утлаек,
Капкасы калын таш кала,
Анда житсәк кунаек.
Юнәлә бирде унжиде,
Унсигезенче Идегәй,
Туп-туп баскан, туп баскан,
Тоягы жирне тумырган,
Тумырылып яткан юл күрде,
Ул юл белән юл алды.
Утлы-утлы, утлы учак,
Ут урнында көл күрде;
Капкасы ябык таш кала,
Аны юлда бир күрде,

At murada әrmөндир!
Göyә doğru sән uçsan,
Yurt önünә çıxmandır!
Göydә uçan mälәyә,
Onlara gedib söylәsән,
Әrәnlәр qoluna girib yerimәyindir!
Onu da ашыb sән uçsan,
Tәpәdә yeriyән qonur qazı
Göy üzündән sән alsan,
Tur dağına sән qonsan,
Döş әtinә sән doysan,
Sәni yurddan ayıran,
Taxt tutan Toktamışın
Doxsan qüllәli sarayına
Asanlıqla sahib olarsan,
Tacını, taxtını alarsan,
Aytulı kimi gözәli
Yenә gedib qucaqlarsan.
Әr Edigey söylәdi:
Ey on yeddi, on yeddi!
Atlanaq, gәlin, yatmayaq!
Adam keçmәz quru çöldән,
Geniş addımlarla yeriyәk!
Tup-tup basan, tup basan,
Toyağ¹ iz buraxan,
Toyaq izli yol olsa,
O yol boyunca gedәk,
Odlu, odlu, odlu ocaq,
Oraya yetsәk, isinәrik,
Qapısı qalın daş şәhәrә,
Oraya varsaq, gecәläyәk.
Yola düşdü on yeddi,
On sәkkizinci Edigey,
Tup-tup basan, tup basan,
Toyağ iz buraxan,
Toyaq izli yol gördü,
O yol ilә yol aldı.
Odlu, odlu, odlu ocaq,
Od yerindә kül gördü;
Qapısı bağılı daş şәhәр,
Onu yolda bir gördü,

¹ Toyaq – at, eşşәk kimi tәkdırnaqlı heyvanların ayaq izi

Әйләнәп илен тапмады,
 Ясанып явын тапмады,
 Ачтан карны юрылды,
 Сусыздан бәерә борылды,
 Адәм житмәс кола чүл,
 Янәдән йөрәп юл алды.
 Барып бер күрдә таш тияк,
 Таш тияккә житкәндә,
 Анда тапты соргавыл.
 Соргавылыны күргәндә
 Идәгәй ир аны әйтте:
 – Әй соргавыл, соргавыл,
 Туп-туп баскан, туп баскан,
 Тоягы жирне тумырган.
 Тумырылып яткан юл күрдәм;
 Утлы-утлы, утлы учак,
 Анда житсәм, көл күрдәм;
 Капкасы ябык таш кала,
 Аны юлда бир күрдәм;
 Әйләнәп илен тапмадым,
 Ясанып явың тапмадым;
 Әй соргавыл, соргавыл,
 Сыргың бар, соргавыл,
 Саркытың юк, соргавыл!
 Кузалак арба йөрмәстәй
 Каргаулымы иде илегез?
 Тәрәкле арба йөрмәстәй
 Тиргәвлеме иде илегез?
 Гарип бер юлчы килмәстәй
 Хәерсезме иде илегез?
 Каласын күрдәм анда,
 Йортын күрдәм юлда,
 Тияге монда, үзе кайда?

Dolaşib elini tapmadı,
 Silahlanıb ordusunu tapmadı,
 Aclıqdan qarnı yarıldı,
 Susuzluqdan böyrəyi buruldu,
 Adam keçməyən quru çöldə,
 Üz tutub yenidən yollandı.
 Gedip nişan daşını gördü.
 Nişan daşına çatanda
 Onu tapdı sorqavıl1.
 Sorqavılı görünçə
 Ər Edigey belə söylədi:
 Ey sorqavıl, sorqavıl,
 Tup-tup basan, tup basan,
 Toyağı iz buraxan,
 Toyaq izli yol gördüm;
 Odlu, odlu, odlu ocaq,
 Oraya gedib kül gördüm;
 Qapısı bağlı daş şəhər,
 Onu yolda bir gördüm;
 Dolaşib elini tapmadım,
 Silahlanıb ordunu tapmadım;
 Ey sorqavıl, sorqavıl,
 Sırğan var2, sorqavıl,
 Sarkıtın3 yoxdur, sorqavıl!
 Kuzalak arba4 yeriməyən,
 Qarğışlı idi eliniz?
 Təkərli arabası yeriməyən
 Lənətli idi eliniz?
 Qərib yolçu gəlməyən
 Xeyirsiz idi eliniz?
 Şəhərini gördüm orda,
 Yurdunu gördüm yolda,
 Daşı burda, özü harda?

¹ Sorqavıl – kəşfiyatçı

² Sırğan var – N.Gəncəvinin “Xəmsə”sində dəfələrlə xatırlanan “qulluq halqası” kəliməsi o dövrdə sırğanın məhz qullar tərəfindən taxıldığını göstərir, lakin türklər arasındakı “qulağa sırğa taxmaq” adəti islamdan əvvəl mövcud idi. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin də qulağında sırğanın olduğu bilinir. Bu halqayabənzər sırğalar türklərdə bəyliyə, xanlığa işarə idisə, bir çox qeyri-türk millətlərində, məsələn, ərəblərdə, farslarda, Afrikada yaşayan bir sıra xalqlarda, doğrudan da, əsarət və köləlik rəmzidir. Bu halqa-sırğalar tayfalara mənsub müəyyən bir atribut kimi qorunub saxlanılır. “Dədə Qorqud kitabı”nda bu ifadə “qulağı altın küpəli qalın Oğuz bəyləri” şəklində keçir.

³ Sarkıt – mağaraların tavanından sallanan damlaşəkili daş çıxıntılar, stalaktit

⁴ Kuzalak arba – ikitəkərli öküz arabası

Жир кемнеке, тел кемнеке,
 Дин кемнеке, әйт! – диде.
 Анда әйтте соргавыл:
 – Балта салсаң башы каерылмас,
 Болгап кылыч чапсаң, муйны
 биртелмәс,
 Бәһатырлар батыры,
 Алпагытлар Алыбы,
 Андый ирне бер белсәң,
 Кара Тиен Йосынчы ул булыр;
 Тумырылып яткан юл күрсәң,
 Ул юл белән син килсәң,
 Кара Тиен Алыпның
 Йөргән юлы ул булыр.
 Сыр-Дәрьядан ары Сәмәрканд,
 Сәмәркандта утырган
 Әмир Бырлас Шаһ Тимер,
 Шаһ Тимер кызы Акбеләк,
 Акбеләктәй аруны
 Аксарайдан аерып,
 Ак беләген каерып.
 Ат өстенә мендереп.
 Алсу йөзен сулдырып,
 Аны да көчлеп алып киткән
 Кара Тиен ир булыр.
 Каласын күрсәң анда,
 Тияген күрсәң монда,
 Үзе агар суның буенда,
 Кырык бие бәйләтеп,
 Кырык кушчы кол куеп,
 Кырык дөе әйдәтеп.
 Кыз куйнында ятадыр;
 Башы беткән артыннан барыр,
 Юлы беткән юлыннан батыр,
 Күрәсе килгән күрен үлер,
 Күрмәген-исән жиләр.
 Соргавыл аны әйткәндә
 Кара Тиен юлыннан
 Жилә бирде Идегәй;
 Жилә житеп килгәндә,

Yer kimin, dil kimin,
 Din kimin, söylə! – dedi.
 O zaman söylədi sorqavıl:
 Balta vursan, başı yarılmaz,
 Qılınc çalsan, boynu kəsilməz,
 Bahadırlar bahadırı,
 Alpaqıtların¹ Alrı,
 Elə əri bir bilsən,
 Qara Tiyin Yosınçı odur;
 Toyak izli yol görsən,
 O yol ilə sən gəlsən,
 Qara Tiyin Alrın
 Getdiyi yol bax odur.
 Sırdəryadan o tərəfə Səmərqənd,
 Səmərqənddə oturan
 Əmir Barlas Şah Timur,
 Şah Timur qızı Akbilek,
 Akbilek kimi gözəli
 Ağ saraydan ayırıp,
 Ağ biləyini qoparıp,
 At üstünə mindirib,
 Al üzünü soldurub,
 Onu da zorla aparan
 Ər Qara Tiyindir.
 Şəhərini görsən orda,
 Nişan daşını görsən burda,
 Axar suyun boyunca,
 Qırx qısraq bağladıp,
 Qırx kuşunu² qul qoyub,
 Qırx dəvə saxlatdırıb,
 Qız qoynunda yatır;
 Başı kəsiləcək ardınca gedər,
 Yolu kəsiləcək yoluyla gedər,
 Görmək istəyən görüb ölər,
 Görməyən sağ gedər.
 Sorqavıl bunu söyləyincə
 Qara Tiyin yoluyla
 Qaçmağa başladı Edigey;
 Qaçıb, gəlib çatanda,
 Axar suyun boyunda

¹ Alpaqıt – Alp, әгән

² Kuşu – atlara və dəvələrə baxan şəxs, ilxıçı, sarvan

Агар суның буенда
 Жиленен жиргә сөйрәткән,
 Сыртын көнгә көйрәткән
 Утыз башды ак утау
 Аны күрде Идегәй.
 Утыз утау янында
 Туп-туп бия бәйләгән,
 һу, һу дия әйдәгән,
 Кырык кушчы кол икән
 Аны күрде Идегәй.
 Унжиде ирен ярга яшереп,
 Ялгызы житеп якынлап,
 Сәлам биреп Идегәй,
 Ул кырыкка аны әйтте:
 – Әй кырык ир, кырык ир!
 Кырыгың кырык ир булып,
 Кырык жирдән жыелып,
 Үзәндәен туфракка
 Кара башың кол булып,
 Күргән көнең ни икән,
 Ни икән, әй, ни икән!
 Кырыкның бере Колчура,
 Колчура карт аны әйтте:
 – Кырыгым кырык ир булып
 Кырык жирдән жыелып,
 Үземдәен туфракка
 Кара башын кол булып,
 Күргән көнем ни булсын.
 Кол кайгысы – бер качмак,
 Би кайгысы – бер чапмак.
 Кара Тиен Алыпның
 Кулыннан адәм качмак юк.
 Бу Йосынчы гаверне
 Адәм заты чапмак юк!
 Башы исән икәндә
 Бизгә ирек тапмак юк!
 Ятимнәргә-яр булган.
 Колчурага – дус булган,
 Аты юкка-ат булган,
 Чүлләгәнгә су булган,
 Адашканга – юл булган,

Mәмәsini yerdә sürüyән,
 Belin günәşә verән,
 Otuz başlı ağ otağı,
 Onu gördü Edigey.
 Otuz otaq yanında
 Top-top qısrıq bağlayan,
 Deh-deh dövә dehlәyән
 Qırx karvançı qul imiş,
 Onu gördü Edigey.
 On yeddi әrini yarığanda gizlәdib,
 Tәk başına gedib yaxından
 Salam verib Edigey,
 O qırx belә söylәdi:
 Ey qırx әr, qırx әr!
 Qırxın qırx әr olub,
 Qırx yerdән yığılıb,
 Özün kimi toprağa
 Kölä olub, qul olub,
 Görән günün nə imiş.
 Nә imiş, ey, nə imiş?!
 Qırxın biri Kolçura.
 Yaşlı Kolçura belә söylәdi:
 Qırxım qırx әr olub,
 Qırx yerdән toplanıb,
 Özüm kimi toprağa
 Kölä olub, qul olub,
 Görән günüm nə olsun,
 Qul qayğısı bir qaçmaq,
 Bәy qayğısı bir kәsmәk.
 Qara Tiyin Alpın
 Әlindән adam qaça bilmәz.
 Bu Yosınçı qaverne¹
 Adam zatı kәsә bilmәz!
 Başı salamat ikән,
 Bizә azadlıq yoxdur!
 Yetimlәrә yar olan
 Kolçuraya dost olan,
 Atı yoxa at olan,
 Çöl gәzәнә su olan,
 Yolun azana yol olan,
 Yalqıza yardımçı olan,

¹ Qaver – kafir, dinsiz

Ялгызга – ясак булган,
 Жәлүгә таяк булган,
 Карны ачканга-тамак булган
 Идегәй ир бар икән.
 Аны каян алаек?
 Колчура карт аны әйткәндә
 Ул кырык ир елады.
 Идегәйне аянып.
 Колчура карт янә әйтте:
 – Чәчен айдай күренгән,
 Битең нурдай түгелгән
 Асыл егет икәнсең;
 Бу гавернең юлына
 Юл яңылып кергәнсең,
 Күрәсе килгән-күреп үләр,
 Күрмәген-исән жиләр;
 Исән-аман икәнсең,
 Ирекле баштан кол булма,
 Безнең көнгә тарыма,
 Яр ышыктан үт! – диде.
 Колчура карт әйткәндә
 Идегәй ярга инмәде,
 Яр ышыктан үтмәде,
 Ашыкмый басып, ир булып,
 Ялгызына сан булып,
 Утауга карый юнәлде.
 Ул утау да бу утау,
 Уртасында ак утау
 Аны күрде Идегәй.
 Чаңырагы киртештән,
 Уыгы бар көмештән,
 Бусагасын бурлаткан,
 Кирәгесән сырлаткан
 Утауга килде Идегәй.
 Үз башыннан ваз кичеп,
 Чуар атыннан төшеп,
 Атының башын күтәртеп,

Piyadaya dayaq olan,
 Qarnı aca yemək olan,
 Edigey әr var imiş.
 Onu haradan tараq?
 Yaşlı Kolçura belә deyәndә,
 O qırх әr aғladı,
 Edigeyә acıyıp,
 Yaşlı Kolçura yenә söylәdi:
 Saçı ay kimi görүнән,
 Üzүndән nur tökülән
 Әsl igid imişsән;
 Bu gavurun yoluna
 Yolu səhv salıb gәlmisән,
 Görmək istәyән görüb ölər,
 Görmәyән isә yaşar,
 Sән güvәndә imişsән,
 Azad qal, qul olma,
 Bizim günә çatma,
 Yar¹ ışıkdan² keç! – dedi.
 Yaşlı Kolçura belә söylәyәndә
 Edigey yargana enmәdi,
 Yar ışıkdan keçmәdi,
 O tәlәsmәz, әr olub,
 Tәk başına şanlı olub,
 Otağa dođru yönәldi.
 O otaq, bu otaq,
 Ortasında ađ otaq,
 Onu gördü Edigey.
 Çanqırađı³ kirteşdән⁴
 Uvıđı⁵ var güмüşdән,
 Kandarı (girәcәyi) dәмirdән,
 Kirәgәsi⁶ oydurulan,
 Otağa gәldi Edigey.
 Öz başından vaz keçib
 Ala atından enib,
 Atının başını qaldırıp,
 Dartıb dirәyә bađladı.

¹ Yar – yarğan

² Işık, ışık – səssiz, kimsəsiz, gözdән uzaq yer

³ Çanqırağ – çadırın dirәyi, şanqırağ

⁴ Kirteş – mamont dişi

⁵ Uvıq – keçәdән hazırlanan çadırın üst tәрәfinә qoyulan uzun ađac

⁶ Kirәgә – çadırın alt barmaqlığı

Тирәккә тартып бәйләдә
 Шам кылычын кулга алып,
 Кара Тиен Алыпның
 Кайсындай ир икәнән
 Үз күзем белән күрим дип,
 Үлсәм дә алышып үлим дип,
 Ишеге ачык ак утау
 Килеп басты Идегәй.
 Анда яткан Алыпны
 Күре калды Идегәй.
 Кара Тием Алыпның
 Андый иде ятышы:
 Туңып калды «бррык...» итеп,
 Идегәйдәй Идегәй.
 Таудай ятып ишелгән,
 Бүксесе ярдай бүселгән,
 Үзе яман килбәтле,
 Кайнаткан тимер сыйфатлы,
 Күпердәй ята күкрәге,
 Бурадай ята беләге,
 Колаклары калкандай,
 Куллары бер жобадай,
 Аяклары маладай,
 Йөзәнә туры карасаң,
 Туры килгән бәладай;
 Башы түрдә ятыр,
 Аягы ишеккә житеп артыр...
 Андый яткан Алыпны
 Идегәй күреп сискәндә.
 Жаны башына чәчрәде,
 «Әжәлем шул» дип уйлады.
 Янә торып бер бакса,
 Ак чыбылдык алдында,
 Күк чымылдык авызында,
 Ак утауның түрендә,
 Тутый коштай таранган,
 Аккоштаен ясанган,
 Сона коштай сыланган,
 Яулыгын кыя салып,
 Кургәннең исен алып,
 Хур кызыдай утырган

Şam qılıncını əlinə alıb,
 Qara Tiyin Alpın
 Necə ər olduğunu
 Öz gözümlə görüm deyə,
 Ölsəm də, döyüşüb ölüm deyə,
 Qarısı açıq ağ otağa
 Gəlib bastı Edigey.
 Orada yatan Alrı
 Gördü Edigey.
 Qara Tiyin Alpın
 Belə idi yatışı:
 “Brrık” etdi, donub qaldı
 Edigey də Edigeydi.
 Dağ kimi yatıb qalan,
 Göbəyi yar kimi şişən,
 Üzü yaman bədheybət,
 Kaynayan dəmirə bənzər simalı,
 Körpü kimi yatar köksü,
 Buradayl kimi yatar biləyi,
 Qulaqları qalxan kimi,
 Qolları bir çuval kimi,
 Ayaqları mala kimi,
 Üzünə baxsan,
 Qarşına çıxan bəla kimi;
 Başı evin baş tərəfində yatır,
 Ayağı qarıya çatır.
 Beləcə yatan Alrı
 Edigey görüb səksəndi.
 Canı ağzına gəldi,
 “Əcəlim budur” deyə düşündü.
 Yənə qalxıp bir baxsa,
 Ağ pərdənin önündə,
 Göy pərdənin ağzında,
 Ağ otağın başında
 Tuti quş kimi daranan,
 Qu kimi bəzənən,
 Sona kimi boyanan,
 Baş örtüyünü əyri bağlayıb,
 Görənləri heyran edib,
 Huri qızı kimi oturan

¹ Buraday – erkək dəvə

Сылуны күрде Идегэй.
 Алтын башлы чаң кубыз
 Кыл кубызын чыңгытып,
 Елый биреп жырлайдыр:
 Кыз кулында чыңгыйдыр;
 – Атам булды Шаһ Тимер
 Үзем булдым Акбеләк;
 Акбеләкле кыз булдым,
 Ак беләгем каерылып,
 Бер гаверге кол булдым;
 Аягымда йоклаган
 Алып баба Йосынчы,
 Йосынчыга күң булдым.
 Анда әйтте Идегэй:
 – Атаң булса Шаһ Тимер,
 Үзең булсаң Акбеләк,
 Ак беләкле кыз булсаң,
 Ак беләгең каерылып,
 Бер гаверге кол булсаң,
 Шул бабага күң булсаң,
 Исән-аман кокарып,
 Атаңа сине житкәрсем,
 Атаң миңа ни бирер?
 Акбеләк кыз анда әйтте:
 – Син Алыпны үтерсән,
 Мине исән коткарып,
 Шаһ Тимергә житкәрсән,
 Атам сиңа ат бмрер,
 Атам сиңа тун бирер,
 Байталдан байтал бирер,
 Байтактан байтак бирер.
 Сиңе миңа ир кылыр,
 Чирүенә баш кылыр,
 Ни сорасаң – ул бирер!
 Акбеләк кыз янә әйтте:
 – Чәчең айдай күренгән,
 Битең нурдай түгелгән,
 Асыл егет икәнсең;
 Бу гавернең юлына
 Юл яңылып кергәнсең;

Gözəli gördü Edigey.
 Altın başlı çan qopuz¹.
 Əl qopuzunu cingildədir
 Ağlayaraq mahnı oxuyur:
 Qızın əlində cingildəyir:
 Atam oldu Şah Timur
 Özüm oldum Akbilek,
 Ağ biləkli qız oldum,
 Ağ biləyim qoparılib,
 Bir gavura qul oldum;
 Ayağında yatan
 Alp baba Yosınçı,
 Yosınçıya qul oldum.
 O zaman söylədi Edigey:
 Atan olsa Şah Timur,
 Özün olsan Akbilek,
 Ağ biləkli qız olsan,
 Ağ biləyin qoparılib,
 Bir gavura qul olsan,
 Bu babaya qul olsan,
 Sağ-salamat qurtarıb
 Atana səni yetirsəm,
 Atan mənə nə verər?
 Akbilek o zaman söylədi:
 Sən Alpı öldürsən,
 Məni salamat qurtarıb,
 Şah Timura yetirsən,
 Atam sənə at verər,
 Atam sənə kürk verər,
 Gənc qısqırdan qısqıraq verər,
 Taxtdan taxt verər,
 Səni mənə ər edər,
 Ordusuna baş edər,
 Nə istərsən, onu verər.
 Akbilek yenə söylədi:
 Saçın ay kimi görünən,
 Üzündən nur tökülən,
 Əsl igid imişsən,
 Bu gavurun yoluna
 Yanlışıqla girmisən.

¹ Çan qopuz – fikrimizcə, burada “çan və qopuz” nəzərdə tutulur. “Çan” zəng alətinin bir növüdür. XII əsrdən sənətkarlar hər b aləti kimi çandan geniş istifadə etmişlər.

Исән-исән икәндә
 Исән-аман кит! – диде.
 Анда әйтте Идегәй:
 – Тимгел чуар атым бар,
 Шул атыма мением,
 Шаймаи таккан сыным бар,
 Шайман тагып килием;
 Киярелмәле жәямне
 Киереп-тартып күрием;
 Карга йонлы кузымны,
 Яурын башак угымны
 Аны да тартып килием.
 Син Алыпның сул кулын
 Күтәрәп алып тота тор,
 Жиз түшлеген ача тор,
 Кизәп бер атып күрием!
 Идегәй аны дигәндә,
 Тим чуарын менгәндә,
 Шайман тагып килгәндә,
 Киерелмәле жәясен
 Киереп тартып күргәндә,
 Карга йонлы кузын,
 Яурын башак угын
 Аны да тартып килгәндә
 Акбеләк кыз ул ара
 Алыпның кулын күтәрде,
 Жиз түшлеге ачылды
 Ак башлы ирнең түше, дип,
 Тап йөрәкнен өсте, дип,
 Үнике тотам сәрпи ук
 Идегәй төзеп атканда,
 һавадан килгән серпи ук
 Йөрәген үтеп Алыпның,
 Астында яткан кара таш,
 Кара ташны ярып кадалды.
 Кара Тиен уянды,
 Күпердәй яткан күкрәге
 Бер калкынып каранды,
 Жибәрмәде серпи ук.
 Бүксәсен тартып ала алмый,
 Канына батып каралды.

Sağ-salamat ikən,
 Sağ-salamat get! – dedi.
 O zaman söylədi Edigey:
 Çil alaca atım var,
 Bu atıma minirəm,
 Zireh geyinən bədənim var,
 Zireh geyinib gəlirəm;
 Gərilməli yayımı
 Gərib, dartıb görürəm;
 Qarğa tüklü ox quyruğumu
 Geniş başlı oxumu,
 Onu da dartıb gəlirəm.
 Sən Alpın sol əlini
 Qaldır yuxarıda tut, dayan.
 Bürünc döşlüyünü aç, dayan.
 Cütləyib ox atıb görüm!
 Edigey elə deyəndə
 Tim Çuvarına minəndə,
 Silahlarını taxıb gələndə,
 Gərilməli yayımı,
 Gərib çəkib görüncə,
 Qarğa tüklü ox quyruğunu,
 Geniş başlı oxunu,
 Onu da çəkib gələndə
 Akbilek qız o zaman
 Alpın əlini qaldırdı,
 Bürünc döşlük açıldı,
 Ağ başlı ərin döşü deyə,
 Tam ürəyin üstü deyə,
 On iki tutam sərpi oxu¹
 Edigey nişan alıb atanda,
 Havadan gələn sərpi ox
 Ürəyindən keçib Alpın,
 Altında yatan qara daşa,
 Qara daşı yarıb saplandı.
 Qara Tiyin oyandı,
 Körpü kimi yatan köksü
 Qalxmaq istədi,
 Buraxmadı qurşun ox
 Göbəyini çəkib çıxarmadan,
 Qanına batıb qaraldı.

¹ Sərpi ox – uzaq məsafədən atmaq üçün istifadə olunan ox

«Най» – дип анда хайкырып,
Аягын атып бер типте,
Алтмыш тирәкле ак утау,
Алтмыш жирдән кубарып,
Алтмыш тирәге шарт сынып,
Бусагасы бер кубып,
Киезе көлдәй тетелеп,
Бые-буйдин сүтелеп,
Башыннан аша актарды,
Утавы анда “дәрс!” итте.
– Туп-туп баскан атыңның
Тубыгынан тотып карыйм! – дип,
Бер селтәнде Йосынчы.
Тубыгы кулга төшмәде,
Куйрап барган төтендәй
Койрыгы озын чуар ат
Койрыгы кулга уралды.
Йосынчы аны жибәрми
Тотып артка тартканда
Алып та алып алалмый,
Ал аякка бер торды,
Беркая да баралмый,
Алып та алып чуар ат
Алыпны тартып алмады.
Күпердәй яткан күкрәге
Кара таштан купмады,
Ук суырылып чыкмады.
Кара Тиен Йосынчы
Канына батып аны әйтте:
– Китмә, китмә, Идегәй!
Китә белеп китсәң дә,
Белми китмә, Идегәй!
Өч йөз алтмыш яшь күрдем,
Мең-мең казан аш күрдем,
Иргенә Кундан мин төштем, [?]
Дугадан жәя мин бөктем,
Арыштан булган ук аттым;
Төмән төрле хан күрдем,
Берсен хан дип белмәдем;
Төмән төрле хан күрдем,
Берсен күзгә элмәдем.
Туйгужа улы Туктамыш
Тукыш белән хан булды,

“Най!” deyә o zaman hayqırıp,
Ayağını yerә dirәdi,
Altmış dirәkli ağ otağı,
Altmış yerdән qoparıb
Altmış dirәyi çart deyә qırılıb,
Kandarını qoparıb,
Keçәsi kül kimi dağılıb,
Boydan boya sökülüb,
Başdan-ayağa qarışdı,
Otağı o zaman sarsıldı
Tup-tup basan atının
Toruğundan tutub baxım! – deyә,
Bir sallandı Yosınçı.
Toruğu әлә düşmәdi,
Duman kimi,
Quyuğu uzun ala at,
Quyuğu әlinә sarıldı.
Yosınçı onu buraxmadan,
Tutub arxaya çäkәndә
Dartıb çıxarmaq istәdi, bilmәdi,
Cüt ayaq üstдә qalxdı,
Heç bir yerә gedә bilmәdi.
Alıb, alıb ala at,
Alrı çәkib almadı.
Körpü kimi yatan köksü
Qara daşdan qopmadı,
Ox çәkilib çıxmadı.
Qara Tiyin Yosınçı
Qanına batıb belә söylәdi:
Getmә, getmә, Edigey!
Gedә bilib getsән дә,
Bilmәdән getmә, Edigey!
Üç yüz altmış yaş gördüm,
Min-min qazan aş gördüm,
Әrgәнәkondan mән endim,
Boyunduruqdan mән yay бүkdüm,
Araba oxundan ox atdım;
On min cürә хан gördüm,
Heç birini хан bilmәdim;
On min cürә хан gördüm
Birini gözә almadım.
Tuyquja oğlu Toxtamış
Döyüşәрәk хан oldu,

Аны бар дип белмәдем;
 Бырлас улы Шаһ Тимер
 Шайманы белән шаһ булды,
 Аның да кызын күзләдем,
 Үзен бар дип белмәдем.
 Гүрем кайда – белмәдем,
 Үлемем кемнән – белмәдем;
 Бакчыдан багып бактырдым,
 Фалчыдан фалым ачтырдым,
 Сынчыдан сыным сынаттым,
 Анда белдем бу эшне:
 Минә үтергән ир булсаң
 Ул син икән, Идегәй!
 Китмә, китмә, Идегәй:
 Ике туган пәри кыз,
 Апасыннан мин тусам,
 Сеңлесеннән син туган!
 Мин дә мин дип масайма,
 Син дә тудың пәридән,
 Мин дә тудым пәридән
 Агаңны атып үтердең,
 Белми китмә, Идегәй!
 Ана сөтен туя имсәң
 Булыр идең миребан,
 Бавырың каты яралдың,
 Илне белми үтердең,
 Белсәң, агаң мин идем,
 Ялгыз калдың, Идегәй!
 Ал ияргә сарылып,
 Анда әйтте Акбеләк:
 – Йорт батыры Идегәй!
 Айдай йөзле Идегәй!
 Арысландай күкрәкле,
 Юлбарыстай сөйрәкле,
 Йортны таңга калдырган
 Батыр егет Идегәй!
 Кулым булсын ястыгың,
 Алтын чәчем – түшәгең,
 Чебен жаным саклап кал

Onun varlığını bilmədim;
 Burlas oğlu Şah Timur
 Silahlıya şah oldu,
 Onun da qızını gözlədim,
 Özünün varlığını bilmədim.
 Məzarım hardadı bilmədim,
 Ölümüm kimdən, bilmədim;
 Baxıcıdan bəxtimi baxdırdım,
 Falçıdan falımı açdırdım,
 Sınçıdan¹ sınıımı sınatdım,
 O zaman bildim bu işi:
 Məni öldürən er olsan,
 O sən imişsən, Edigey!
 Getmə, getmə, Edigey!
 Cüt doğulan pəri qızı,
 Böyük qızdan mən doğsam,
 Kiçik qızdan sən doğulmusan!
 Mən, mən deyə öyünmə,
 Sən də doğdun pəridən,
 Mən də doğdum pəridən,
 Ağa² atıb öldürdün,
 Bilmədən getmə, Edigey!
 Ana südünü doyub əmsən,
 Olar idin mehriban,
 Bağrın sərt yaradıldı,
 Dostluğu bilmədən öldürdün,
 Bilsən, ağa mən idim,
 Yalnız qaldın, Edigey!
 Ağ yəhərə sarılıb
 O zaman söylədi Akbilek:
 Yurt bahadırı Edigey!
 Ay üzli Edigey!
 Aslan sinəli,
 Qaplan ayaqlı,
 Yurdu heyrətə salan,
 Cəsur igid Edigey!
 Qolum olsun yastığın,
 Altın saçım döşəyin,
 Çeben³ canımı saxla qal,

¹ Sınçı – kəhanət sahibi, insanın taleyini əvvəlcədən xəbər verən şəxs, falçı

² Ağa – böyük, burada: böyük qardaş

³ Çeben – milçək

Үз куйныңа мине ал!
 Асыл егет Идегэй,
 Атам сиңа ат бирер,
 Атам сиңа тун бирер,
 Сине миңа ир кылыр,
 Чирүенә баш кылыр,
 Китик, китик, Идегэй!
 Идегэйнең чуар ат
 Үкерә биреп омтылды,
 Йосынчының кулыннан
 Үзен тартып ала алмый,
 Ал аякка бер торды,
 Беркая да бара алмый.
 Гырлый бирде Йосынчы:
 – Китмә, китмә, Идегэй!
 Китә белеп китсәң дә,
 Белми китмә, Идегэй!
 Туганда кара туганны
 Сабынлап юсаң агармас.
 Туганда кыек туганны
 Тубыкка салсаң тураймас;
 Туктамыштан жик күреп,
 Шаһ Тимергә барсаң да,
 Ул да сиңа тураймас!
 Йортыңны талап, кан эчеп,
 Токымыңны кол итеп,
 Йортың йорттан күчереп,
 Илеңне жирдән аерып,
 Үз кулың белән кол итеп,
 Мең хәйләгә юл итәр,
 Ул да синдәй була алмас,
 Аны да белеп кит, Идегэй.
 Каргышым аткыючтан очлыдыр,
 Кара таптан үтәдер,
 Сине каргап нитиём?
 Каргамый ак китиём;
 Инанмасаң сүземә,
 Бер билгесен әйтиём:
 Синең балаң Норадын,
 Һич бирмәсен морадын!
 Балаң белән ызгышып,

Öz qoynuna мәni al!
 Әsl igid Edigey,
 Atam sәнә at verәр,
 Atam sәнә күrk verәр,
 Sәni мәnә әr edәр,
 Ordusuna baş edәр,
 Gedәk, gedәk, Edigey!
 Edigeyin ala atı
 Kışnәyib atıldı,
 Yosınçının әlindән
 Çıxa bilmәyәndә,
 Cüt ayağı üstdә durdu,
 Heç bir yerә gedә bilmәdi.
 Xırıldadı Yosınçı:
 Getmә, getmә, Edigey!
 Gedә bilib getsән дә,
 Bilmәdән getmә, Edigey!
 Doğuşdan qara doğanı
 Sabunlayıb yusan, ağarmaz.
 Doğuşdan әyri doğanı
 Qәlibә vursan, doğrulmaz;
 Toxtamışdan әzab çәkib,
 Şah Timura varsan da,
 O da sәнә doğrulmaz!
 Yurdunu talayıb, qan içib,
 Nәslini qul elәyib,
 Yurdunu yurddan keçirib,
 Elini yerdән ayırıb,
 Öz әlinlә qul edib,
 Min hiylәyә әl atır,
 O da sәnin kimi olmaz,
 Onu da bilib get, Edigey!
 Qarğışım atkıyuçtan¹ itidir,
 Qara daşdan keçәrlidir,
 Sәni qarğıyıb nә edim?
 Qarğımadan ağ gedim.
 İnanmazsan sөzümә,
 Bir nişanә sөylәyim:
 Sәnin uşağın Noradın,
 Heç vermәsin muradım!
 Uşağınla dalaşıb

¹ Atkıyuç – vә ya atkıç oxları şiş, nazik uclu yüngül ox

Уң күзең чыксын, Идегэй!
 Кара Тиен Йосынчы
 Аны әйткәндә жан бирде.
 Жанын кулдан жибәрсә дә,
 Чуар атның койрыгын
 Жибәрмәде кулыннан.
 Идегэй атын типкәндә
 Тимгел-тимгел Тим Чуар
 Анда алай омтылды,
 Анда болай омтылды,
 Беркая да баралмый,
 Ал аякка бер торды.
 Идегэй аны күргәндә,
 Сузылмалы шам кылыч,
 Суырып алып кыныннан,
 Киерелеп артка бер чапты.
 Чуар атның койрыгын
 Анда чабып өзде дә
 Ычкынып китте кулыннан.
 Кара Тиен алыпның
 Үлгәнен житеп күргәндә,
 Яр артына яшеренгән
 Унжиде ир житеп килгәндә
 Йосынчының ирләре:
 Ясавылдан ясавыл,
 Тоткавылдан тоткавыл,
 Иравылданш иравыл,
 Чагдавылдан чагдавыл,
 Бөкәвәлдән бөкәвәл
 Башына дөнья тар булды,
 Атланып чүлгә таралды.
 Туп-туп бия бәйләгән
 Кырык кушчы – кырык ир,
 Кырыгы бердән жыелып,
 Идегәйгә йөгәнде.
 Колчурә карт анда әйтте:

Sağ gözün çıxsın, Edigey!
 Qara Tiyin Yosınçı
 Bunu söyləyincə can verdi.
 Canını əldən versə də,
 Ala atın quyuğunu
 Buraxmadı əlindən.
 Edigey atını tərəndə
 Çil alaca Tim Çuvar
 O zaman elə atıldı,
 O zaman belə atıldı,
 Heç bir yerə gedə bilmir,
 Cüt ayaq üstə durdu.
 Edigey onu görüncə
 Uzanan Şam qılıncı
 Çəkib, alıb qınından
 Gərilib arxaya bir çapdı.
 Ala atın quyuğunu
 O zaman kəsib qopardı,
 Sıyrılıb çıxdı əlindən.
 Qara Tiyin Alpın
 Öldüyünü görüncə
 Yar ardında gizlənən
 On yeddi ər gəlincə
 Yosınçının ərləri:
 Bütün yasavıl¹,
 Bütün totkavıl²,
 Bütün iravıl³,
 Bütün çaqdavıl⁴,
 Bütün bökəvel⁵,
 Dünya başına dar gəldi,
 Atlanıb çölə dağıldı.
 Top-top qısrıq bağlayan
 Qırx kuşçu qul, qırx ər,
 Qırxı birdən toplanıb,
 Edigeyə diz çökdü.
 Yaşlı Kolçura o zaman söylədi:

¹ Yasavıl – sarayın daxili qarovulu, gözətçi

² Totkavıl – sarayın darvazalarını mühafizə edən qarovul, gözətçi

³ İravıl – avanqard, qoşunun irəliləməsinə imkan yaratmaq üçün gözlənilməz düşmən həmləsini, diversiyasını dəf edən, donanmaya sipər olan hərbi qüvvə, qoşun və ya donanma.

⁴ Çaqdavıl – arerqard, arxa cəbhənin müdafiəsini, qoşunun, gəmi alayının geri çəkilməsini təşkil etmək üçün quru qoşunlarının və ya donanmanın birləşmiş hərbi hissəsi

⁵ Bökəvel – əks-kəşfiyyat agenti

– Кара Тимен Йосынчы
Ир коллаган ир икән,
Андый ирне үтердең;
Мондый кыен күргәндә,
Безгә ирек китердең!
Аты юкка – ат булган,
Чүлләгәнгә – су булган,
Адашканга – юл булган,
Идегәй ир – син икән!
Юлыңда тузан булык,
Юл догасын кылык;
Юыртканда юлың булсын,
Юлдашың Хозыр булсын;
Бәлаң качык булсын,
Юлың ачык булсын,
Бездән теләк ул булсын! – дип,
Анда теләк бирде кырык ир.
Кырык ирдән теләк житеп,
Идегәй анда ир булды,
Елкы-малга пир булды;
Койрыгы кисек чуар ат
Яңадан койрык үсмәде,
Үскәне дә чак булды,
Әле дә булса чуар ат
Идегәйнең чапкан билгесе
Койрыгы чонтык ат булды.
Анда калып Идегәй,
Кырык атын жиктереп,
Кырык колачлы кыл аркан
Кырык үгез тактырып,
Кара Тиен алыпны
Киезгә салып тарттырып,
Агар суның буенда
Гүр казытып күмдерде.
Гүре корган тау булды.

Qara Tiyin Yosınçı
Ər qolu bükən ər idi.
Elə əri öldürdün;
Belə əzab gördüyümüz halda,
Bizə azadlıq gətirdin,
Atı yoxa at olan,
Çöl gəzənə su olan,
Yol azana yol olan,
Edigey ər sən imişsən!
Yolunda toz olaq,
Yol duasını edək;
Qaçarkən yolun olsun.
Yoldaşın Xızır olsun.
Bəlan uzaq olsun,
Yolun açıq olsun,
Bizdən dilək bu olsun! – deyə,
O zaman dilək verdi qırx ər,
Qırx ərdən dilək yetişib,
Edigey o zaman ər oldu,
İlxı-mala pır oldu;
Quyuğu kəsik ala atın
Yenidən quyuğu bitmədi,
Bitdiyi də bir az oldu,
Elə də olsa, ala at
Edigeyin damğalı malı
Quyuğu qısa at oldu.
Orada qalıb Edigey,
Qırx atını çapdırıb,
Qırx qulaclı qıl urganı¹
Qırx öküzə bağladıb,
Qara Tiyin Alrı
Keçəyə salıb çəkdirib,
Axaq suyun boyuna
Gor qazdırıb gömdürdü².
Qəbri kurqan dağ oldu.

¹ Urgan – kəndir

² Gömmək – basdırmaq

**ИДЕГЭЙНЕҢ АКБЕЛӘК КЫЗ БЕЛӘН АКСАК ТИМЕРГӘ БАРГАНЫ
EDİGEYİN AKBİLEK QIZLA AXSAQ TİMURA VARMASI**

Кырык кушчы – кырык ир,
Кырык толпар ат менеп
Шаһ Тимергә юнәлде.
Кырык ир житеп килгәчтен,
Иңкәеп сәлам биргәчтен,
Шаһ Тимергә аны әйтте:
– Әй Шаһ Тимер, сөенче!
Балта салсаң башы каерылмас,
Болгап кылыч чапсаң муены
биртелмәс,
Бәһатырлар батыры,
Алпагытлар алыбы
Кара Тиен Йосынчы
Ир коллаган ир булса,
Кызың булган Акбеләк,
Акбеләктәй аруны
Ак сарайдан аерып,
Ак беләген каерып,
Ат өстенә мендереп,
Алсу йөзен сулдырып,
Зурлык белән алган ул булса,
Ялгызга – ясак булган,
Жәяүгә – таяк булган,
Аты юкка – ат булган
Идегәй дигән ир чыгып,
Кара Тиен алыпны
Бер атуда үтереп,
Кызыңны кулдан коткарып,
Безне колдан коткарып,
Акбеләктәй кызыңны
Айлык жирдән алып килер.
Әмир Бырлас Шаһ Тимер
Акбеләк килә дигәндә
Айлык юлдан каршылап;
– Идегәй белән кызымны,
Көнгә, жилгә тигезми
Кашыма алып килиең, – дип
Өч сан илче жибәрде.

Qırx kuşçı, qırx әr,
Qırx qanadlı ata minib,
Şah Timura yönәldi.
Qırx әr gedib çatanda,
Әyilib salam verәndә,
Şah Timura belә söylәdi:
Ey Şah Timur, müjdә!
Balta salsan, başı qoparılmaz,
Qılınc vursan, boynu kәsilmez,
Bahadırlar batırı,
Alpaqutlar Alrı
Qara Tiyin Yosınçı
Әr qolu бүkән әr olsa,
Qızın olan Akbilek,
Akbilek kimi gözәli
Ağ saraydan ayırıp,
Ağ bilәyini qoparıp,
At üstünә mindirib,
Al üzünü soldurub,
Güc ilә alan o olsa,
Yalqıza qanun olan,
Piyadaya dayaq olan,
Atı yoxa at olan
Edigey adlı әr çıxıb,
Qara Tiyin Alrı
Bir atısla öldürüb,
Qızını qulluqdan qurtarıb,
Bizi qulluqdan qurtarıb,
Akbilek kimi qızını
Aylıq¹ yerdән alıb gәlir.”
Barlas әmiri Şah Timur,
“Akbilәk gәlir” deyәndә,
“Aylıq yoldan qarşılایıb
Edigey ilә qızımı,
Günә, yelә дәydirmәdән
Qarşıma gәtirin” deyib
Otuz min elçi göndәrdi.
O дәrya ilә bu дәrya,

¹ Aylıq yer – bir aylıq məsafə

Ул дәрья да бу дәрья,
Бу дәрьядан Сыр-Дәрья,
Сыр-Дәрьядан ары Сәмәрканд;
Өч ай ун көн дигәндә
Житеп килде Идегәй.
Шаһ Тимердәй олы ир,
Утыз биен уңга алып,
Илле биен сулга алып,
Дәрвазадан чыгып каршы алды.
Ир өстенә ир күргән
Әмир Бырлас Шаһ Тимер,
Идегәйдәй бер ирнең
Килешенә карады.
Тимгел Чуар, Тим Чуар,
Тим Чуары – астында,
Солтанатлы ай бүрек
Бөркет кыяк башында,
Ал караука ак алтын
Кигән туны өстендә;...
Ашыкмый мәйдан буйлатып,
Шаһ Тимергә килгәндә,
Каршылап атын туктатып,
Илеп сәлам биргәндә,
Яндаш жирән ат менгән,
Айдай йөзе балкыган,
Көндәй йөзе салкыган,
Акбеләк кыз килгәндә,
Атыннан кызны индереп,
Кул очыннан житәкләп,
Акбеләкне Идегәй
Шаһ Тимергә кулдан биргәндә,
Әмир Бырлас Шаһ Тимер
Иләкләп алтын чәчтерде,
Көрәкләп көмеш чәчтерде.
Идегәйне Шаһтимер
Корбагына чакыртты,
Ике чыртан яктырды,
Идегәйне йөгентеп,
Арасыннан үткәрде.
Сырнай, көрнай уйнатып,
Чаң-чалгылар чалдырып,

Bu deryadan Sirderya,
Sirderyadan o tərəfə Səmərqənd;
Üç ay on gün deyərkən,
Yetib gəldi Edigey.
Şah Timur kimi ulu ər,
Otuz bəyini sağa alıb,
Əlli bəyini sola salıb,
Şəhər qarısından çıxıb qarşıladi.
Ər üstünə ər görən
Barlas əmiri Şah Timur,
Edigey kimi bir ər in
Gəlişinə baxdı.
Timgil Çuvar, Tim Çuvar,
Tim Çuvarı altında,
Səltənətli ay börklü
Qartal qanad başında,
Qiyətli zireh ağ altın
Geyən geyimi üstündə;...
Tələsmədən meydanı keçib,
Şah Timura gəlincə,
Qarşılıyıp atını durdurub,
Əyilib salam verəndə,
Yandakı al donlu at minən,
Ay üzü işildayan,
Gün kimi üzü saralan,
Akbilek qız gələndə,
Atından qızı endirib,
Qolundan tutaraq götürüb,
Akbileyi Edigey,
Şah Timura verəndə
Barlas əmiri Şah Timur
Ələklə altın saçdırdı,
Kürəklə gümüş saçdırdı.
Edigeyi Şah Timur
Çadırına çağırdı,
İki ocaq yandırdı,
Edigeyi diz çökdürüb,
Arasından keçirdi.
Zurna, körnay¹ çaldırıp,
Çan çalğılar çaldırıp,
Dəri davılbaz danqıldadıb,

¹ Körnay – karanay

Күн давилбаз дыңкытып,
 Дум-думбаклар ордырып,
 Туй-тамаша кылдырып,
 Каласына юнәлде...
 Утыз көн уен кылдырды,
 Кырык көн туен кылдырды.
 Кырык беренче көнендә
 Әмир Бырлас Шаһ Тимер
 Идегәйне алдырып,
 Кайсындай ир икәнән сорады.
 Анда әйтте Идегәй:
 – Әнжү дәрьяң – киң дәрья,
 Бәнжү дәрьяң – сай дәрья.
 Жаектан үтми тар түбә,
 Тат торыным Яу Түбә;
 Идел белән Жаекта,
 Бөктәргеле Адырдан,
 Саралтын суккан сарайдан,
 Әзгәри суккан Болгардан,
 Нугайның нурлы йортыннан
 Чыгып килә ятырмын.
 Үз атамны сорасаң,
 Котлыкыя би иде,
 Туктамыш хан чапканда
 Ул атамнан аерылдым.
 Идел эче имин йорт –
 Иделемнән аерылдым,
 Үз илемнән аерылдым,
 Ир Норадын улымнан,
 Күз нурымнан аерылдым.
 Инде кабул күрмәсәң,
 Кайлардан кая китиём?
 Арбакаш булып су ташып,
 Әүкатемне итиём.
 Анда әйтте Шаһ Тимер:
 – Өнәндә булган олы хан;
 Тат торының Яу Түбә,
 Олы ханга баш ими,

Dum-dumbaklar oynadıb
 Toy tamaşa qurdurub,
 Şəhərinə yönəldi...
 Otuz gün oyun oynatdı,
 Qırx gün toy çaldırdı.
 Qırx birinci günündə
 Barlas əmiri Şah Timur
 Edigeyi çağırıp,
 Necə bir ər olduğunu soruşdu.
 O zaman söylədi Edigey:
 İncü-dəryan¹ geniş dərya,
 Bəncü-dəryan² say³ dərya,
 Yayıkdan keçmədən dar tərə,
 Tat boyum, Yav Tübə;
 İdil ilə Yayıqda,
 Qızılquşlu Adırdan,
 Sarı altınlı Saraydan,
 Ezgeri⁴ olan Bulqardan,
 Noqayın nurlu yurdundan
 Çıxıb gəlirəm.
 Öz atamı soruşsan,
 Kotlıkıya bəy idi,
 Toxtamış xan kəsəndə
 Öz atamdan ayrıldım.
 İdil içi əmin yurt,
 İdilimdən ayrıldım,
 Öz elimdən ayrıldım,
 Ər Noradın oğlumdan,
 Göz nurumdan ayrıldım.
 Artıq qəbul etməsən,
 Hardan haraya gedim?
 Arkabaş⁵ olup su daşayıb,
 Ruzimi tapım.
 O zaman söylədi Şah Timur:
 Öndə olan ulu xan,
 Tat boyun Yav Tübe,
 Ulu xana baş əymədən,
 Timuçinə baş əyən,

¹ İncü-dərya – Amu-Dəryanın qədim adı

² Bəncü-dərya – yaxud da “Bəngiz” Sır-Dəryanın qədim adı

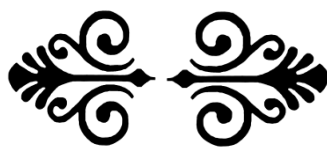
³ Say – o qədər də dərin olmyan dəniz, göl

⁴ Ezgeri – Bolqarda işlədilən uzun formalı pul vahidi

⁵ Arkabaş – arabaçı

Тимүчигә баш игән,
Олы атаң Елкыбайдай
Туктамышка баш ими,
Чын тарханым син булып,
Корбым булсаң ни булгай?
Минем өчен чабылган
Котлыкыя ир иде,
Аннан калган бер угыл
Ул син икән, Идегәй,
Синдәй ирне санламый,
Туктамыштай каба хан
Үзе миңа биргәндә,
Үз янымда кал, – диде...
Йосынчыны үтереп,
Акбеләктәй кызымны
Коткарып алган син икән
Аны да сиңа бирием,
Кабул итеп ал, – диде.
Анда торып Идегәй,
Шаһ Тимер ни бирсә, аны алды.
Идегәй анда би булды,
Шаһ Тимер ана ил булды,
Әмма Идегәй үзе кем?
Анысын белмәс ир булды.

Ulu baban Yılkıbay kimi
Toxtamışa baş әymәdән,
Gerçäk tarxanım¹ sән olub,
Korbım² olsan, nə olur?
Mәnim üçün kәsilән
Kotlıkıya әr idi,
Ondan qalan bir oğul
O sән imişşән, Edigey!
Sәnin kimi әri sınamadan,
Toxtamış kimi qaba xan
Özü mәнә verәndә,
Mәnim yanımда qal dedi,...
“Yosınçıyı öldürüb
Akbilek kimi qızımı,
Azad edән sән imişşән,
Onu da sәнә verim,
Qәbul edib al” dedi.
Orada durub Edigey,
Şah Timur nə versә, onu aldı.
Edigey orada bәy oldu,
Şah Timur ona dost oldu,
Amma Edigey kimdi?
Onu bilmәz әr oldu.

¹ Tarxan – qәdim türk dilindә vergi və mükәllәfiyyәtdән azad olunmuş rәiyyәt

² Korbım – yaxın dostum